

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1025 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

№63 (16223) ◆ 2000 чылдын июнь 8, четверг ◆ Ат салган шагы ◆ Садар өртөз 3 рубль. 19.20.

Президентиң ажыл-албаны

КАРЫШКАКТАРНЫ ДЕҢНЭЭРИНГЕ БИР АЙ ХУУСАА ХЕРЕК

Эрткен пятницада Президент Ш. Д. Ооржак эрго-хоойлу камгалаар органирнин ажилдакчылары-биле Тыва Республиканың Конституциясында чамдык карышкактыг чүүдөргө хамаарыштыр хурал эрттиркен.

ТР-ниң Конституциязын РФ-тиң Конституциязын дүүштүр кылдыр болгаш республиканың хоойлу актыларын федералдыг хоойлу-биле дүүштүр көөрүнү дугайында чугаа хуралдын чугаа айтыры болган. Ону сайгарып чугаалжыры-биле хуралдын ажилын ТР-ниң оралакчы президенти А. А. Мельников, Дээди Хуралдын Даргазы Ш. В. Кара-оол, оор оралакчы В. А. Ушкалов, республика прокуратурануң хулээгезин күүседип турар М. И. Сан-

дугайында В. В. Устиновтуң илеткелден дынадыгы Тыва Республиканың прокуратурунуң хулээгезин күүседип турар М. И. Санчай кылган.

Бо хунерде республиканың Тыва биле Россияның Конституциязынын аразында чөрүккөч чүүндерге хамаарыштыр аналзти белеккөөн турар ужуру. А ТР-ниң Чазаның болгаш Дээди Хуралдын нормативтиг актыларынга хамаарыштыр алдыр-га, мыда федералдыг хоойлу-биле карышкактер хей эвес, ону эдер талазы-биле ажил бо хунерде чоруп турар. Оон түнелде республика прокуратуразы Россияның Чыгыне прокуратуразына

июнь 25-ке чедир илеткеп дыйнадыр ужуру. Бир эвес бистид республика бо талазы-биле тодаргай хемчеглер албас чүге болза, РФ-тиң Чыгыне прокуратуразы ол айтырыгны Россияның Конституция судун таварыштыр шийтирлээр деп турар.

Тыва Республиканың Конституциязын Россия Федерациязының Конституциязы-биле дүүштүр кылдырыны ийи варианттын бар, оон бирээзи референдумнуң дузазы-биле. Бир эвес бо эң чик вариант хоржок болза, эне шынгы варианттын ажилга апарар. Ол дээр, конституция айтырыгыларын федералдыг деңгеле шийтирлээрине

киржир болгаш республиканың эрге-хоойлу-биле ажилдаар органын (төлээ-лектичери) дүүштүр, таралып болурунуң айтырымы-дыр.

Ол хунгү болган хурал соонда протокол шийтин-нин хулээп алган. Тыва Республиканың Дээди Хуралы хуралга чугаалашканын варианттыга хамаарыштыр саналын ТР-ниң Президентизинге 60 чоокку үезде дыйнадыр.

Чугаалашканы айтырыглары ажилдап кылдыры-биле 5 кижиде тургустунган ажилчин комиссия (даргазы А. А. Мельников) июнь 7-де нинти байддын түнелсин Президент Ш. Ооржакка дыйнадып киирер.

Хүндүлүг номчукчу!

Бо чылдын ийги чартында "Шын" солунун чагыдылгазы чоруп турар.
Чартык чылда чагыдылга ниитизи-биле **95 рубль.**
Ону тодаргайлаарга мындыг: солунун чагыдылга өртөз **30 рубль.** Почта чедирлгеги дээш **65 рубль.**
Бир айда — 15 рубль 80 коп.
Үш айда — 47 рубль 50 коп.
Организацияларга — 150 рубль.

Чагыдып алырынче далажынар! Номчунар, бисче бижирер!
ЧАГЫДЫЛГАНЫ ХАРЫЛЗААНЫҢ БУГУ САЛБЫРЛАРЫНДА ХҮЛЭЭП АП ТУРАР.

"Президент кубогу-2000" ОНЗАГАЙ ТАЛАЛАРЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң кубогу дээш волейбол оюннаны чылдын дөрт ээлчээде үргүлчүлээр. Девислей айлырга, алды харлыг чашада, алдан харлыг хоочунда ачаа киржиксээр, уюнга "аарыккаар". Оон бир кеску чяжээ болза, республиканың массалыг информация чепсектериниң спортчуларынның бирги спартакиадазының 2000 чылдын майнын сөөлгү декадында эрткиени. Волейболга бирги чер дээш демиселге хей команда ойнаа. Эвээш ажилдакчылардыг коллективтер каттышкаш, волейболга командадар тургускан. "Тыва" теле-радио компания — мырнай үш!

Ук оюннарның киржикчизи танырым бир командага адазы, уруу волейболга ойнаа. Авазы оларга "аарык" дээш, маргылдаанын эгезинден төнчүзүнге чедир чанынга турду. Бир катап уруу ойнап тургаш, бөмбүк-биле кады денге көдү-рүлгөш, оозун улуг күш-биле кагарга, удурланыкчызы дозуп чадап кагды. Кагыгны кыс "5-ке күүседирге", ачазы амырап, уруунун холунун адыжын чырс кылдыр оң холу-биле чаксады. Шагынычаар байыр чедиргеннин мен хөлчөк чарашындым.

В О Л Е Й Б О Л Г А "ПРЕЗИДЕНТ КУБОГУ ДЭЭШ" ОЮННАР БО ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 29 - ИЮЛЬ 2 ХУННЕРИНДЕ КЫЗЫЛГА ЭРТЕР.

Ону белектер турар оргкомитеттиниюнь 5-те эрткиен хуралыга олуруштум. Оргкомитет кижигү-нериниң санал-оналдарын дыйнадым. Бо удаа эр болгаш херезең ойнакчы 28 команда кубок дээш туржур. Каш хун дургузунда 64 оюн болур. Амгы оюннарның онзагай тала-лары болза, ачаа чок де-вискээрлерин волейбол командалары база киржир. Моол Арат Республикаже, Даг-Алтайже, Хакасияже чалалгаларын чорудупкан. Аалчыларын ук оюннар киржир-биле белекенип турарын сонургал-биле дынадым. Сураан алдыр-га, даг-алтайлыктар белекени Барнаулда эрткирп турар. Ук республика Алтай крайның составында, хей чурттакчылыг хоорайны волейболчулары "даг-алтайлыктар" бис деп келзе хөндү. Эки белектердин ийи метр чыгам дурт-сынныг волейбол ойнакчылары барнаулчулар чедип келзе, сүртенчиг-ле. Паспорт, кийр бижидилге айтыр-ларында мадат комиссиязы серечкилдегид хынап көөрү күзенчиг.

Маргылдаалар бо удаа чүгле республика эвес, де-вискээр чегрелиг эртер. Оргкомитет ук оюннарны белик денелге организа-стап шыдаар дуржулгазы бар. Маргылдаалар бирги хуннү эртенненде доран эгелээр. Чогум ажилдыкчыны 17 шакта, ажил шагының соонда болур. Чүге дээрге чорукчу-лериниң, "аарыкчуларын" эрге-ажыктарын барым-даалаш, ону сонгаарлашкан.

Аралчор ОКСУР.

Демниг өг-бүлө "АВТОПАРЫГЫВЫС — БАЖЫҢЫВЫС ЧАНЫНДА"

Хей чылдарның дургузунда чоңунга бараан болуп, ачы-дузазын көргүзүп чоруур, эскертнимес солун чурталгалыг кижилер суур бурзунда бар. Оларны састыргалыг, кыл-даа ожаас, херекке албас. Бир эвес бүүгү тала-биле көөр болза, оларнын ажил-ниж, мергежилги, чурталгалыг өөредилге хей талаарлыг.

Бистин Булуң-Терек суурувуста ийидилгаларга Эрес-оол Ховалыг огу Чечекпаа хамаарып болур. Оон эртен чурталгалыг солун. Кара чагыннан болуп, күзеп чоран күзелни (чолаачы болурун) чедип алгаш, ачаа бүүгү назымында бердинген. Чолаачы мергежилди ажыктыг, чугула деп санап чоруур мен. Бөгүнгү байдалда автомашинаның дугуйлары шимчес болза, үүлө бүтпес, чорук чогувас.

Ховалыг огу хоочун чолаачы, аныктарның дагдымчызы, төлептиг ада, кырган-ача. Ала-чурттуу Улуг дайынның эгелээв чалында ол төртүтүнген. Кызылда №1 көдээ ПТУ-ну дооскаш, баштай АТБ-ге слесарылаан. Эскен-терээн Чаа-Хөл жокуунун унууда а-тажын каш удаа эскерттип, солуп келген колхоз, совхоз, көдээ будурулелдерге узук-соксаал чокка "демир адың" мунуп келген. Эртенниң 5 шактан орай кежээге чедир мога чок ажилдап чоран. Эң баштай "ГАЗ-51" автома-шинаны башкарып эдилээ. Эдилелнге ол үде-денда артык кам-хайы-ралыг. Оон бунныг холунга чүк болгаш чик хей автомашиналар хей турган. 1966 чылда бир ду-гаар хуу автомашина "За-пораецки" сазып алган. Оон сөөлүндө — "Москвич", "Нива", "Москвич-2141".

Ховалыглар Эрес-оолгу Ховар диген чолаачыны Чүзүл-Базым машинаны чүгөшчүлү чоран. "Чүгөшчүлү" мунуп чоран. Уре-түнелдик, ак сеткилдиг оон күш-ажылын бүдүрүлгези эки үлелеп келген. "Социалистиче чарыштыг тивилекчи" "Коммунистиче күш-ажылды салыпчызы" херек демдектер, хундулел бижиктер, эркетиг бараан-нар-биле хей удаа ша-наткаа. Ол дээрге чо-лаачы кижиниң ажилы-нга быжырымчалыг, хары-салгалыг чоруктарынны узук-соксаал чок херечи-зи-дыр. Эткен сөзүңге эчизинге чедер эд шынчы мөзү-бүдүштүү-биле ылгалдыг. "Чаа" дээде, албан төнчүзүңге чедер. "Чааның" артында кан-

ган" деп оон дугайында чадыс-даа чугаа туруп-даа көрбөз. "Машинатехника базы кижы ышкаш дигер" деп харын анык-оскекнег чыгыр. Ынча-гаш эдилээ техниказы-ның ажаалда-тежээлдезини кончуг эки чорудар чуртунуң.

Бистин суурда Чечек-пааның дузазын албаан кижы чок деп болур. Эчи-ломчу, куда-дой, кержидүжөр, өөредилге-семе-нарже сөөртүп чедирери болгаш өске-даа.

Төрөөн Тываның бу-луң бурзуунга четкен, агаар-бойдузунуң каас-чаражын, чоңун амды-далы эки билди Эрес-оол Чечекпаа черин ырак-узаан эскербес доор деп билди мен. Ол хостуг ү-зүнде солун, сеткүүл ном-чурунга, машина-техника-ның чаа моделдериниң, чаа дүрүмнериниң дугайында сонургаар. Машиналар дугайында хөөрей бергенде, дыка солун. Мынча деп башта-тыгылаар:

— Бажыңың чанында өг-бүлөвистин автопа-рыг бар.

Шынап-ла, хей автома-шина кире бээр улуг авто-гаражыг. Суурда ол хире гараж өске бажынарның чанында чок. Ол дээрге Эрес-оол Чечекпааның ажилгыры, тывынгыры-дыр.

Хоочун чолаачынын өвүнү херезең эззи Александр Дамчатовна суурда почта салбырынны пенсияже үңгүжеге чедир эргелекчилези база со-нуургачыг. Бодурун ору-нунга ажилдаар анык кижини баш удур белек-кеп, өөредип каан. Ол база үдөгөр болгаш чижек. Чамдык черлерде мындыг эвес болгай. Хей ажы-толуң, уйнуктары кижизип турар, суурнуң хүндүткелдиг кырган-авала-рынны бирээзи. Хей-нитичи, үңген-кирген чоңуң, чугаа-сооттуң.

Чечекпаалар хундулүг дыштанылга үңгөш, "Ак-Даг" араң ажил-агы-нын ажилды алган. Олар мал-маганыг, арбай-та-раалыг, нога-картофель-дыг. Чагыс сөс-биле алдыр-га, рынок үезиниң езулуг сайгарыкчылары. Өг-бүлениң планы ам-даа улуг. Оларга, оларнын ажы-толүңге ак орукту, бижыг кадышылды, улуг аас-кежитки күзеп каалыңар.

Доклут МОНГУШ,
Анай ДОВАДАОР.
Чаа-Хөл жокуунда Булуң-Терек суур.

Чазак хун бүрдө Анализтээр, күүседир

Тыва Республиканың Чазаның июнь 6-да болган хуралына бир дугаарында кадр дугайында айтырыгы чугаалашкан. Республиканың "Тувинская правда" солунунуң кол редакторунга Олег Иванович Гавриловту томуйлаан.

2000 чылдын январь-май айларда Тыва Республиканың социал-экономи-тиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар үндүрген тү-нелдериниң дугайында ТР-ниң Экономика ямы-зының сайды С.Н. Сапо-ваның информациязын хуралга дынаан. Республиканың үлөтүп бүдүрүл-гелери бо чылдын-эрткен беш айларында эрткен чылдын ол үезинге ден-нээрге, көргүзүлгелерин экижиткен. Үндүрүп турар 30 продукцияның 11 хе-виринин санын өстүрген. Чыгы энегиазы бүдү-рер, хөмүр-лаш, алдын тывмыж көүдээ. 20 бүдүрүлгө бүдүрүлгө хемчээли өстүргөн. Оон-биле чергелешти эрткен чылдын беш айларында тос бүдүрүлгө көргүзүл-гелерин кудулаанын дем-делгез. Бүгү хевириня транспорт чогумчалыг ажил-даан. Чүк сөөртүрүн бол-гаш пассажирлер аргыш-тырарын экижиткен.

Көдээ ажил-агыйнда ажилдакчылары июль 1-нин медээзи езугаар алдыр, 25 муң га тараа култураларын чаштыр-ган, ажил уламчыла-шаан. Мал продуктуларын бүдүрери кудулап оор.

Чурттагы чоңунга ажаа орулгазы 1999 чылдын январь-май айларында 3,5 хуу өскөн, пенсияныг хемчээли улгаткан. Ын-чалза-даа барааннарны, ачы-дуза чедирлгезиниң өртөк-үнези улгаткан.

ТР-ниң Чазак башты-ның оралакчызы В.Ш. Оюн сөс алгаш, республика бо-дувун орулгазын өстүрер дээш кандыг хемчеглерни ап турарында доктааган. Эрткен беш айларда бот-туу орулгазын 103 хуу күүсеткен, ол эвээш дээр-ин айтыкша, ону көүдө-дир дээш бүү-ле хемчег-лерин алдын чугулага көргөн. Республиканың Чазак Баштыңының ора-лакчызы В.Д. Кемер-оол хлөб заводтарының, ма-карон бүдүрүлгезиниң ба-гай ажилдаанында чылда-гаанын тайылбырлааш, четпестерин эдер хемчег-лерин алган дынна-кан.

Бо айтыр талазы-биле Таан-оол ХЕРТЕК.

2001 чылдын бюджетиди ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ АП КААПТАР

Май айның төнчүзүнде РФ-тиң Президентизи Владимир Путин Федерация Чөвүлелинге болгаш Күрүнө Думазыне бюджетке хамаарыштыр бижикти чоруткан. Ол дээрге 2001 чылдын бюджетиниң төлөвчелиниң кол дөзү болуп турар. Дорту-биле чугаалаарга, чуртка улуг өскөргөлөр болур. Келир чылдын бюджетинде кандыг-даа дефицит турбас. Эскеэр чугаалаарга, күрүнениң чарыгдалы орулгандан ашпас. Бюджеттиң чарыгдалыг болгаш хулээлгелиг кезээниң четчелээсинин чорударын РФ-тиң Чазак планип көрүп турар. Федералдыг хемчегерикчилер орук фондузу биле чоңу ажилга тургузар фонду дүжүрүп кааптар. Ажыл чоктарының пособиезин бюджеттен төлөп бээр көрдүңгөн.

2001 чылдын бюджетиди шырак регионнарныга ажилдап кылып турган комиссия бо айтырыгы кончуг делгеренгей-биле сайгарып чугаалашкан. Ына хей ажил чок кижилерни бистин "де-жих" бюджетивистен кем-герип шыдаар бе деп, ай-тырыг тургустунуп кээр. "Бир эвес бюджет шын ажилдап кылдырган болза, ол хандырып шыдаар" деп, РФ-тин Чазанын хары-салгалыг ажилдакчылар чугаалап турар. Ажыл чоктарың пособиезин инфляция болдурга-ла, индексациязын кылып турган болгай. Сөөлгү үеде кижилернин ажилдаар хөвнү чок, чүгле пособие алдыры кызыдар апарган. Бо айтыр бистин Тывага улуг хамаарышпас-даа болза, Россияны чамдык

чурттарында хей. Оон түнелде бюджетке чарыгдалар улгаткан. Шериг кижилерни, с у д ь л а р ы н д , п р о к у р о р л а р ы н д , шагдааларың коммунал ачы-дузазы дээш шупту чыгылдезин, хей-нитичин транспортунга халас чоруур дээр ышкаш өске-даа чийгелдерин шуптузуп ап кааптар. Оон-биле чергелешти олар албан төлээр үлдүрүңү төлээр кылдыр тургузуп каан. Ол кижилер чийгелденең ору-нунга салып-биле катая компенсация ашкан. Орта тускай фондузу тургузары көрдүнүп турар.

"Төп — девискээрлер" аразында сак-хөвнү чоруп турар орунунга шыг-гы контрольду күрүнө бодуңга алдыр билдинип келген. Бюджетке көр-дүмөөн артык "карман-нар" турбас ужурул. Губернаторлар эрге-хоойлу органынын, шериг-лериниң ашча-төгөрениңе халдаарын соксадыр сондуга-биле бо чылдын төнчүзүңге чедир ол структураның ашканды-рышкынын казна-дегиство таварыштыр чорударын көрүп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Ховалыглар Эрес-оолгу Ховар диген чолаачыны Чүзүл-Базым машинаны чүгөшчүлү чоран. "Чүгөшчүлү" мунуп чоран. Уре-түнелдик, ак сеткилдиг оон күш-ажылын бүдүрүлгези эки үлелеп келген. "Социалистиче чарыштыг тивилекчи" "Коммунистиче күш-ажылды салыпчызы" херек демдектер, хундулел бижиктер, эркетиг бараан-нар-биле хей удаа ша-наткаа. Ол дээрге чо-лаачы кижиниң ажилы-нга быжырымчалыг, хары-салгалыг чоруктарынны узук-соксаал чок херечи-зи-дыр. Эткен сөзүңге эчизинге чедер эд шынчы мөзү-бүдүштүү-биле ылгалдыг. "Чаа" дээде, албан төнчүзүңге чедер. "Чааның" артында кан-

Кызыл хоорайның Автодорожний № 9 болгаш Калининский № 10 чалгыс мандаттыг сонгудал округтарына Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыгыкының депутаттарының катап сонгудаларын эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдын июль 5 № 02—3/196 Кызыл хоорай

"Россия Федерациязы-ның хамааттарының сонгуур эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлуңуң 59 чүүлунуң 5 пунктунунга дүүштүр Тыва Республи-каның Төп сонгулда комиссиязының доктаа-дыры болза:

1. Кызыл хоорайның Автодорожний № 9 болгаш Калининский № 10 чалгыс мандаттыг сонгулда округтарына Тыва Рес-публиканың Дээди Хура-лының ийги чыгыкының депутаттарының катап сонгудаларын 2000 чылдын ноябрь 19-та эрттирер.

2. "Россия Федерациязының хамааттарының сонгуур эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлу-га болгаш "Тыва Республи-каның Дээди Хуралының депутаттарының сонгулда-ларының дугайында" Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының хары-салгалыг секретары Л.Ы.КАРА-САЛ

"Чангыс эп-сеткил" политиктиг шимчөөшкенин тургузуучу сьездинге Сергей Шойгу чүве чугаалап тургаш: "Россия ийи партия системаз тургустунар" дөөн болгай. Херек кырында он ажыг бичи партиялар тургустунуп, соңугдаларга кыргып турду. Ам ол партиялардын бууран, буступ дүжөр уези келген. Чоокта чаа болуп өргөн "Чангыс эп-сеткил" хөй-ниги шимчөөшкенин бодунуң 1-ги сьездинге политиктиг партия кылдыр тургустунуп, устав, программаны хүлөөп алган. Сьездинге илеткек кылгын турган, Сергей Шойгу мыыча дөөн: "Чангыс эп-сеткил" — чаа хөй-ниги партияны, кол сорулгазы — өрге-чакыргата деткимче бөөри".

РФ-ТИН ПРЕЗИДЕНТИ В. ПУТИН сьездинге амылжыа кырышкан, делегерей чүве чугаалаан. Эрге-чакырганы ол партияны үстүндө демократтыг центральизмдин принципине дүүштүр, коммунистти партияны хөй-ниги үндөзүлөп тургустуган. Ол мынды болурда журулу, чүгө дээр "Чангыс эп-сеткил" партияны үндөзүлөп тургустун улус коммунистер-ле болгай. Эрги система чөле амыктыг дээрзин эң сөүлдө эскерип билгенери ол-дур ийи. Сьездинге бир онзагай талазы кылдыр болган дээрге, ол Кремльдин сьездинге орудууга болуп эртеген, чуну бадыткап турарыномчукулдар дораан эскериптер боор.

Амандында РФ-тин Президентизм В. В. Путин "Чангыс эп-сеткил" партияны кыргырууга кирбөө. Ынчалза-даа ол партияны Путинин баштай бөөринге кым-даа дадалаалаа турар. Б. Н. Ельцинни амылдап келген чылдарында кылган бир улуг чакыруу, оон бодуну партияны чок турган. Ажы-биле чугаалаарга, кылдыр-лаа политиктиг өзөк чок, хөй-ниги агымы-биле чоруп турган демократтарга дайнып амылдааш, чонуну деткимчеини ап шыдаваан. Политиктиг партияны чок Президент кылдыр идеологияны чорудар боор. Аштырышкынарга таварып турган бир чылдагааны мында.

Бир эвес Американы ап көөр болуусында, мында шунту хөйлу езууга үндөзүлөп тургустунган. Америка чеже-даа сайыраптай, демократтыг, капиталисттиг күрүне болза,

ришкен болза, бо чылын шөрбө ажыг партиялар, шимчөөшкенин кирешкен. Ол ам-даа хөй-дур. Мээң бодол турарым-биле алырга, ам болур РФ-тин Президент соңугдаларына ийи азы улус партия киржир боор. Либерал-демократтыг партияны ууртукчузу В. Жириновскийни база "Чангыс эп-сеткил" партияныче чокшулап орары билдинип келген. Ынчак кээрге эрге-чакырганы партияны деткир дөөн политиктиг шимчөөшкенин, партияларын саны улам-на көрүдөп кел чыдар. Бир талазында, мында кылдыр да багай чүве чок, бир эвес чон эрге-чакырганы, оон чорудуп турар политиктиг болгаш экономика

ма чорудар дугайында хөйлузуун деткивейн, Курдунаны депутаттарынын бадылап бербөөн деп чалбарып турар чылдагааны мында-ла болгай.

ЧООКТА ЧАА БИСТИН ПРЕЗИДЕНТИ В. Д. ООРЖАК телевизияны чүве чугаалап тургаш, В.В. Путинни чорудуп турар реформаны деткир кижиде болду. Ынчалза-даа реформаны чорудуп тургаш, 30-40-50 чылдарда болуулан репрессия болу бербезин дээр хөй-дур чүве чугаалады. Мвен бодол көөрүмде, бо нарын айтырды. Чоокта чаа РФ-тин Президентизминн Курене Думазында бүрүн эргелгил тээзи А. Котенковтун чугаалап турары-биле алырга, чамдык губернаторлар-

Газ-биле хандырылгада
ӨРТЕК ӨСКЕН, ТУҢЧЕП КАНДЫГЫЛ?

Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың март 13-те "Чонун хөргөлөнгө ажылап турар суук газдын үрүмөктө садар өртектерин бадыйлаар дугайында" № 223 доктаалды хүлөөп алган. Бо доктаалды чурттакчы чоңга, оон ишинде газды ажылап турар чурттакчыларга дыкка-ла таарымча чок болганы билдинип келген.

Чоокта чаа республиканың "Тыва газ" күрүне бодурлууга чедип, бо талазы-биле чурттакчы чоңга кыска тайылбыры бээрин ол бодурлуунин техника кылдызын начальниги Фанна Фатыкочна ШАХМИТОВАДАН диледим.

— Газдың үрүмөктөп садар өртөөн өстүргенин кол чылдаганы — суук газды садып алырыны мөөнөөн өртөөн 2-3 катап өстүргөндөр. Оон биле чергелештир кыварчаар материалдар сөөртүрүгө транспорт чарыгалы 42 хуу өскөн. Моон алгаш безин көөрге, газдың өртөөн өстүрбөстүн аргазы чок апарган.

Бистин бодурлуегиске ТР-ниң Чазаа үе-шаанда ашка-төгөрүк-биле дузалап, деткимчени берип келгенин демдеглээр апар. Эң бергедеп турар айтырыгларын бирээзи — чурттакчылар ажылаан газдың өртөөн төлөвейн турары. Республикада газ-биле хандырылгалыг 50 ажыг муң квартал бар, оларнын 18 муңу — Кызылда. 1999 чылдың майда ажылаан газдың өртөөнө ниги өрөңгү түңү 2,0 млн. рубль ажып турду. Бистин организацианын талазындап ачорудуп келген хөмөгөдөрүн түндөлинде бо чылдың апрель 1-иниң байдалы биле алырга 664 муң рубльге келген. Өрөңгү кижилер шунту Кызыл хоорайда. Олар хөй кызт бажынарда, төпчүктөн газ системанын хандырылгалыг болгаш газды ажылаан дөлөөзүр уурду ашканын үе-шаанда төлөвейн турары-биле чылдан чылче чыгып келген өрөлөр көүдүзүн.

Россия — Чаартылгада

УЛУГ КЕЛИР ҮЕЛИГ

дагааны мында. РФ-тин Президент соңугдаларынын бетинде "Чангыс эп-сеткил" политиктиг шимчөөшкенин тургустунган чылдагааны—В.В. Путинге деткимчени бээр турган болгай. Ол чоруту политиктиг партияны шилчи бээр дээрзин политиктиг тайылбырлаачылар шатгал-ла массалык информация чөлөктерин таварыштыр чугаалап турдулар.

"Чангыс эп-сеткил" политиктиг партия саны талазы-биле Россияда ийи дугаар чөрдө турар. — деп, сьездинге Сергей Шойгу илеткелнге чугаалады. Моон мурнунда аталдарыг турган В. Черномырдинниң "Бистин бажынымыс — Россия" деп политиктиг шимчөөшкенин база "Чангыс эп-сеткил" партияныче шилчи кире берген. Сьездинге В. Черномырдин ол партияны кол ууртукчуларын бирээзинге соңугтурганы таварылга эвес. 1995 чылда болган РФ-тин Президент соңугдаларына 40 ажыг политиктиг партиялар, шимчөөшкенин кы-

тыг реформаны деткир болза, мынан Россияга туррум байдал тургустунуп, чаартылган оруунче кирер. Бир дугаарына Россияга политиктиг реформаны чорутпас болза, экономикагы реформа чорудары болдумас. Ону бистин чурттап эртип келген сөөлүгү оң чылмыс ба.

Холбашкан кижилер хоойлу мурнунга харылаар апар. Ол репрессия эвес, ол чонун шилчеки билер. Бистин республикада-да бюджет ашка-хөргөңгү-биле боттарыга бажын туттуруп, кайы хамаачок чарыгал турган дээр гелер бар-ла болгай. Олар база үеи кээрге, хоойлу мурнунга харылаар апар. "Кара дашка харылыг" деп чүве ол-дур ийи. Курене Думазынын депутаты А. Коржаков "Комсомольская правда" солунга бижең чүүлүдө куруени айып чок албаны бодуну эрги хөй-ниги амылдап эгелээн деп тайылбырлап турар. Кандыг хө-

Хоочуннар араыста

ЫРААЖЫ-ДАА...

Хоочун коктур джиринде утка-ла бар. Шынап-ла, чырык өртөмөйгө хөй чыл чурттап, ажыл-биле халбактанчып, чонунга үлөп-чике бооп чорурдуларын бирээзи Саая Мынмывор Бюрге. Оон адын дынаваан, ырымзы магадаван кижиле Тывада чок диве хөргөңгү эвес. Тыва Республиканын культуразын адаларлыг амылдаачымы, күш-ажылдың хоочуну, Россия Федерациязын Компартияларын эвилелдинге кижигуну, Тыванын хоочун композиторун, ыраажы башкы С. М. Бюрге чогаал ажылын ам 45 чыл дургузунда кылып чорурбо. Ол 75 харлыг-даа болза, ажыл-ише бердингенин, кызыма, тура-соруунун бедни-биле бөгүнгө дээр биеги хөвээр долу күш-биле амылдап чорур.

Мөңгө доштук, бедик чаагай Мөңгүн-Тайганын Оорга-Улу деп черге малчын араг Миньыр биле Орусия Сааяларнын өгбүлээниг ол турттунган. Хөгжүмү сонуурагына 6 харлыгында-ла эгелээ. Авазы-биле кады дайы Хойларактын аалыгга баргаш, дайынын игиле ойнаарын дынааш, бүгү сеткилинде сонуураган. Оон бээр-ле игил, бизааныча ойнаарым ол дээр, дайынын аалчыне халып туруп берген. Ынчангаш ачазы игил чазап берген. Ааа "Чалым-Кара", "Буга-Бустаар" деп улустун ырлары дораан өрөни шаап алган. 8 харлыг апаргаш, ол ырлардан нарын "Уюн-Хөңгү" деп аялганы ойнап өөрөңгү алган. Хөгжүм делегейинче кокпа мынчаар изеттинген.

1947 чылда Саая Бюрге садыг училищени дооскаш, Мөңгүн-Тайганын улус өрөңгөлөг кылдызын улуг бухгалтерип амылдап турга, 1950 чылда ону Миусунскийини Кудтура чырыдышкын училищезинче өрөңгү чоруткан. Ону 1953 чылда дооскаш кээрге, Кызылга Улустун уран чогаал бажынын директорун томуулаан. Оон соонда ыры-хөгжүм талазы-биле билини бейдип алыры биле 1954-59 чылдарда Ленинградтын күрүне консерваториязын училищезинге, 1963 чылда Москванын күрүне консерва-

1930 чылдың май 7-нин хүнү, чактыг кидин тулук сооңу аямын эгези база Ат чылы турор өйдө, Өвүр кожунуну Саглы сумузуна бөдүнү, адым араг Манган-оол Донгак ашкын өг-бүлөзүгө улуг огул бооп Донгак Шериг-оол Манган-оолович турттунган. Өг-бүлөгө оон соонда бир думазы турттунган, ол кыс кижилер болгон. Ол думазы амы үдө Хандагайтыда хөй ажы-толдун өл, пенсионер кыргын-ада бооп чуртап чорур. Манган-оол ашак калыже черид мал-ман-биле халбактып чоросан кижиле. Шериг-оолдун кыс думазынын адын Сөөкөн Манган-ооловине дээр. Тос амы-толунун нөзи.

Амы бо 2000 — Улу чылымын май 7-де Шериг-оол Манган-оолович 70 харлаан, хундулуг дыштанылгада. Мөңгүн-Тайганын Муугур-Аксинада ажы-толунуң аразында чурттап, оларнын ажы-толун азыражып, каш малын карактажып чорур. Ажы-толук үш кижиле, ийи кыс, а хеймери оол. Улуг уруу Галина — амы үдө чедир харылаа ажылдакчыны, а хеймер огул Шындара Муугур-Аксинада спорт школарында ажылдап чорур. Ортун уруу анык назынында-ла өске оранче чоруп барган.

Шериг-оол Манган-оолович—10 ажы-толдун кыргын-ачазы. 1940 чылдарда эгес школаның 4 класын дооскан. Ол үениң улугу дөрт класс дооскаш-ла, күрүнеңиз язы-боор ажылар даярыче амылдап чоруп бар турган. Башкылар, даргалар бооп амылдап дээр турган үе-дир ийи.

1950 чылда Хандагайтыга барып харылаа черинге амылдап эгелээ. 20 харга чедир ада-незиге дузалажып, малын малдачы чоросан.

Хандагайтынды харылаа бедиринге амылдап эгелей бөөрге, мында белен чүве кааа турар ийи.

ООН АДЫН КЫМ-ДАА УТЧАН

Республиканын олар чүүл сайгар конторазыны дика ур чылдарда Борис Семенович Нечаев удуртуп келген. Ол 1953 чылда Киевтин арга-арыг техника институтуна дооскаш, Тывага келгеш, бүгү назынында Тывага амылдап келген. Эгезинде ол республиканын арга-арыг ажыл-агый девискээр эгелелинге 20 чыл ажыг амылдаан. Тыванын арга-арыг камгалаарына болгаш катп тургузарына оон кирген үлүг-хуузу улуг.

1973 чылда Б. С. Нечаевтин республиканын Одаар чүүл улутпурунун эгелелин удуртуп-баштарын сүмелээ. Дуржулгалыг амылдакчы оон ойталааваан. Сөөлүдө Тыва АССР-ниң Одаар чүүл улутпур яамызынын баштайгы

Бүрөн деп черге безин 1 чыл 6 ай амылдаан. Ынчалза-даа тускай харылаа, почта талазы-биле өөрөгөн эртеми чок, каар угаан, меделер-биле 33 чыл амылдаан кижилернин бирээзи.

1955 чылда Хандагайтыга Ховалыг Виче-Уруг деп кыс-биле өг-бүлө туруп чурттаан. Ынчангаш Галиназы 1956 чылда, Роза уруу 1957 чылда, а хеймер огул 1966 чылда тө-

зында пенсия назынынга чедир канчаар амылдап чоранын сактып каап, кады-кырааны-биле чурттамышаан, назлап орап кырдир ийи.

1960 чылдан эгелеп СЭКП дүшкүже чедир оон кижигуну, партиянын ак сеткилди патриоду бооп келген. Амыдырап келген үезинде түндөлдү эки ажылы дээр хөй-хөй шаандаларын эдилекчи болган. 1974 чылда ССРЭ-нин Харылаа яамызынын "Харылаа ажылынын тергияны" деп херек демдээ-биле шаанаткан. Оон мурнунда 1970 чылда В. И. Ленинниң 100 чыл оюнга таварыштыр база юбилей медалы-биле шаанаткан. 1991 чылда "Күш-ажылдың хоочуну" деп медаль-биле шаанаткан. 1990 чылда 60 харлааш пенсиялаан. "1960 чылда Хандагайтыга, амы үдө Муугур-Аксинада метеостанцияда амылдап чорур Ирк Кан-оол Херт-биле база кезек амылдаан мен. Ол почтанын оракакчы начальниги бооп амылдап турган, хып дээр анык эр-ле болгай" — деп хөргөп орада база дынаван мен. 70 харлаан дээр арга чок, ам-даа 50 хар иштиг дээр хире, аныксыг арыншырап Шериг-оол Манган-оол огулуну дугайында кыска чугаам дооспун, оон 70 харлааныча ажы-толуну, дөргүл-төрелин база бүгү харылаа ажылдакчыларын мурнундан изг байырлысты чедирип тур бис.

Илья ДОСТАН,
Муугур-Аксин суур.

адыларын кылган. Оон дөрт киржилги-биле арга-арыгнын өртөн камгалаарынын болгаш алын кызып турар бодурлуелерин долгандыр турар хүрээлелдир хирелдирип турарын айтырыгларын чедимчелиг шиттирлээрине үлүг-хуузу кирген.

Ур чылдарда үр-түнүлдүг ажылы дээр Б. С. Нечаев Ленинниң юбилей база "Шылгараңгай күш-ажыл дээр" медалдары-биле шаанаткан. Ааа Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президиумунуң Хундул бижин база тывыска. Чонунга, коллективке бедик хүндүктелди, төлөп улудуртук деп оон адын коллективни ам-даа сактып, чугаалажып чорур таварылга эвес.

Светлана БАЙЫР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Хөвөк ХЕРТЕК.

Ол өрөлөр колдунда улуг назылыг кижилер чурттап турар эргижирээ бажынарда, мындыг чонун орулгазы эвээш.

Бис республиканын девискээринге газдың өртөөн 2-3 катап өстүрбөстүн бис. Эрги өртек-биле дөңнээр, 45 хуу өскөн. Бо өртекти өстүрүп каарга-да, ону садып алырынга чарыгалдын дулгап шыдаваан. Бо чылын республика бюджетинден газ хандырылгалына дузаламчы ашканы бээрин ТР-ниң Чазаа доктаалында көргөн. Газдын өртөөн бистин өстүрөр эргевис чок, ону Экономика яамызынын Чайгаар монополияларга өртекти таарыштыр парламенттин тургустун өртекти-биле ТР-ниң Чазаа шиттирээр. Бо берге үдө газдың өртөөн өскөн чонга хомудангы болбайн канчаар, ылаңгы чыгы үдө аан.

— Газдың өртөөнүң талазы-биле кыска тайылбырдан берип көрүңер, Фанна Фатыкочна? — Бөлүк бажынарны хандыртып турар газ саваларына 1 кг дээр 4,5 рубль, бир кижиле айда 6 кг газ чарыгалар болза, айда 27 рубль төлөөр. Ол изг суг-биле хандырылга чок бажынарга хамааржыр. Дөрт кижиле болза айда 84,15 рубль төлөөр апар. Изг суг чок бажынарга бир кижиге хамаарыштыр чарыгал 40,5 рубль болур. 10 кг баллоон газдың өртөөн немээ өртекке үндүрүлгөр-биле

Хөвөк ХЕЙМЕР.

Тарааң сугтар

Сула тараа тарып алгаш, Суксай бээрив бодаан сен бе?
 Суггур чаашкы чаап кээрив
 Суккуртувуп манаан сен бе?
 Ангыс черге тараан тараан
 Адыш ишти дужут бербээн,
 Арагалап, хөөрөп чайлааш,
 Ажаалдазын кылбаан чордун.
 Куруккан черге тараан тараан
 Кулактып үнүп келген. Кааң-халымн изиң келди,
 Кадып, суксап оңар деп тур.
 Өдекшидип тарываска, Өөделг дужут бербес!
 Чашпан богун аштаваска, Барба долбас дужут болур.
 Ажаалдазы баксыраарга, Аажок оонак дужут болур.
 Чемишчидилге кылбас болза,
 Чеми бичи дужут болур.
Байыт-оол БАЙКАРА.

"Саян дээрбээ" ДАШТЫКЫЛАРГА — ӨГЛӨР

Чайның баштайгы жунуери келгени-биле кады турисчи сезон эгелээн.

Республикавыстың эң кол аян-чорук кылмыр чөри — Абакан — Кызыл-Чадаана — Ак-Довурак — Абаза таварышты чоруур "Саян дээрбээ" дээр маршрутту чыры-дыр-биле хей санын журналистар Красноярскиден чедип келгениер. Олар Кызыл хоорайның сонуу талазында, Бин-Хем кыдымыда тиктинген 15 өглерлиг турисчи баазага ийи хонганер.

Өглерниң мыйки, кидизи, ширтээ-даа шупту чаа болгаш орун-дежек, эт-сеп эки шынарлың-биле даштыкы туристерни бедик дел-велге хүлээп алып кылдыр магадылап кылдынган. Россия шитянде бир дугаар тывылган өглерлиг турбаазага чурттавышаан, "Туринфо" (Москва) солунуң "Инфинити тревел" (Москва) компанияның, ОРТ (Россия) телевидениениң, немец телевидениениң 1 дугаар каналының, "Афотаво" (Красноярск) телевидениениң, "Москау тайм" (Москва) солунуң, "Ле Пти Фюте" (Франция) ном парлаагының төлээрлиг Красноярскиниң "Парада" турагентствозунуң дуаазы-биле найыс-лал Кызылдың төөгүлүг, солун черлери-биле таныжып, тыва чонну сураглыг эртемениң М.Кевин-Лопсан-биле ужуражып, республикада солун черлериндэ хөйүн магадан ханмаанар. Оларның аян-чорук кылдып чоруур тоолузу чүве дег, маңган ак "Мерседес-Бенц" автобузу будун Тыванын барыны талаже дургаар чорааш, Актан Саян артыңче ажа бээр. Уавас "Саян дээрбээ" даштыкы туристерни доктаамал көрө бээр бис, оларга чараш оракмысты, онза төөгүлүг чоңувусту таныштырары-биле кады ажилдай бээр бис.

Апрель айда республика Чазааның хүлээп алганы туризм сайызының Программаның баштайгы базымы бо. Эки үлгерин эдерип, Чазаак доктаалында айтканы Эрзин, Чаа-Хөл, Сут-Хөл, Бай-Тайга, Монгуш-Тайга кожуунаар ог турбаазалар кылырда үлгерер ап боор байдал тургустунган. Туризм талазы-биле чайыш чок ажилдаар үе келген.

Ховалыг МААДЫР-ООЛ.

Калбак-Лопсан дайым кайгамчык-ла буянын кижжи. Муң чартып кодан хойларыг, каш аскыр өөр чылгылыг чорасан. Тыва улус: "Хойлуг кижжи каас, чылгылыг кижжи омак" — диждир.

Калбак-Лопсан (Василий Лопсан) дайым-биле Ичин күүйүмүн оруу ак, эжин ажык улус. Өөнүк эжин кире колбаш, үне колбаш кылдыр үнөнген-кирген чоңу үргүлчү үзүк-соксаал чок. "Буянын өггө чон, будуктуг ышка куш чылгыры" шын.

Калбак-Лопсан дайым-ның каш аскыр өөр чылгыгы чорза-даа, чүгүлгү куш дег чүгүрүк аът үнмээ-нинге дайым ынчан таан дыка хомулдаар турган. "Хойлак алган" хомуданын сөглөп, кайгал эжи Хуртен-Бичеге күжүр дайым четкен дээр. Демги-зи ооң дилээ-биле чопшээр кершен: "Сөгдээни сөс-кертен ыш. Чээрби беш баш хурагангы хойлардан бер, күзелиң күүседир мен" — деп түнүп каан. Даайымда дадалгаар чүү боор: — Алыр сен, бээр мен, чок эвес — дээш, Хуртен-Биче эжин чүгүлгү куш дег Чүгүрүк-Доруун мунгаш, чанышка.

Даартамында эжи Хуртен-Биче келерге, хово өлүрүп, хойтпаан тип хүндүлээ, чээрби беш баш хурагангы хойларын үзүп бергеш, азаан аксын ээлээ. Чээрби беш баш хурагангы хойлар аралап турда, Ичин күүйүм эскет чоктап, бир хурагангы дедир алынап алганы соонда меңээ ол боду чугаалаан чүве. Чонун чачыны ылдып. Кым-бир кижиге колданып хоозурады берип болбас, буяны чайла-бай бээр, чүү-даа чүвениң когу үстүп, колданы куура-рып куурунуңдай бээр ди-ждир. Ол хамаанчок ким-бир кижичүт дилеп келген болза, хууңга кудуп бергеш, катап бичинден дедир кудуп алыр. Ол дээрге улугларың ужуру-дур, чачыңды-дыр. Харам-нагызын ол эвес.

Калбак-Лопсан дайым чайын малчынар Наадым-ныңда Чүгүрүк-Доруун чааазы чара семерткеш, чарышка салган. Ол эрт-

тип келир туржук, эн сөөлүндө элейтип келген. Шуут-ла тоол-домакка кирген. Даайым Хуртен-Биче эжинге хуртенеп кээрге, оозу кара баарын кадыр каттырган.

— Ынчанмай канчаар,

га белек чып турган. Калбак-Лопсан дайым чус баш хойлары-биле аскыр өөр чылгыны Чүгүрүк-Доруун баштадыр Бедир-нин Кызыл-Теңге эккеп хүдээткен. Ооң бөлөөн суму чагыргазы Чалаң-оол Шалык баштадыр тускай комиссия өөрүп, хүлээп алган, чүгүлгү Чүгүрүк-Доруугу хүдээп албас.

Орус мал эмчизи:

— Арган аът — дээш, бажын чайгаан.

— Чүгүлгү куш дег чүгүрүк аът — деп, даат-нын угадып чадап каан.

Төдүвүскө макталдыг, Чылгыгы мээ доңгымын Шынап эрес Доруг-Дай. Ужен ажык чыл буруу-гаар Калбак-Лопсан дайымның "адырны бажы" хой берген. Чүгүрүк-Доруу ооң мурунда-ла өлгөн.

Делегейде дески, ораннарга орду чүве турар эвес. "Ады өлгөн — баг-лаажы арткап, ада мөчөн — ады арткап, буяны арткап". Ынчангаш Калбак-Лопсан (Василий Лопсан) дайымның салгалды, ажы-төлдери аравыста ачазын адатпайн, ава-

Буянын өгден...

ЧҮГҮРҮК-ДОРУГ

Ынчаар семиртип алырга! Мөге кижжи джик, семир-рип алырга, чер албас, хем кешес, майың кадырк. Аргада маңаар аът чүве — деп каан.

Даайым эжиниң угадыг сестерин удуртулга болдурган, дараазында чылын Доругну хур чылын үстейн, мувуң ажылгап тургаш, барып чарыштыр-га.

Кара кайгамчык, ана кара даалкытаар! Доруг шуут-ла куштаптыр чүве мурунган келген, соонда аъттарга бараан безин бербээн. Арган дээрге чон бажына хуун сывын ылдыртып каарга, кээп дүшпес, ылдыртына бер-ген турар, ол хире.

Оон-на чүгүлгү куш дег Чүгүрүк-Доруг каш чыл улаштыр суму Наадым туржук, кожуунага эрттир маңааш, Тываның улуг Наадымның каш катап эртекш, ады алдар сыв-мас, сураа суму сывмас кылдыр алгы берген.

"Калбак-Лопсанның Чүгүрүк-Доруу эзир-ле ийин" — джирлер ам-да аравыста бар.

1943 чылдың чайын-на О-Шынаа чоңу фронту-

Орус мал эмчизи кат-тыргаш, дайымның эк-тин чаксааш, чазамкы-таа:

— Доруг тылга турезүн, херек апараз, партизан-нар мунар — деп угаат-каан.

Даайым: — Мартизан-муртизан, тыл-дал дивейн, орталан! — дээш, шугудай бер-ген. Чанынга турганнар дайымны оожурудап каан. Ынчан ол хөөкүк көк көдээ амтан "парти-зан", "тыл" деп сестерин билбес турганы чада-ас.

Даайым Чүгүрүк-Доруун мунгаш, чүгүлгү сядыр дээш. Ооң хараалаан ыры дымналып, доозуну дойлуп чыдып калган:

Аксын сал деп оадам-наар, Артка, сывга торулбас, Сула чоңаап, чыраалоар, Сутлук каакан Доруг-Дай.

Дезиг атыты сывырташ, Доскештирбейн тулуп оар, Узун дурттуг шилгөдөк, Урагачы Доруг-Дай. Дөрт, бөш чүтүн чоруктуг,

зын суратпайн, ажилдап, чурттап чорлар ийин.

Улуг огуу Лопсан Күрүш-оол Васильевич Тыва АССР-ниң чеме-ни-гезиниң болгаш сав-дынын алдарыг ажил-дакчызы хүндүлүг атка че-дир ажилдаан. Ам ол хүндүлүг дымтанылгада, Кызылдың кырганаар ба-жынында чурттап турар.

Ооң дунмазы Чечен Ва-сильева Лопсан ам алдан харны ажыр базар чыгаан база Кызыл хоорайда.

Оларны хеймери — Саара Васильевна Лопсан Берт-Дог суурда ажы-төлүн азырап, кижизидип олар-ла-дыр.

Үнөң-кирген төрөл чоңу, Үргүлчү-ле үзүктөлбөс, Ажыл-иңи дайым, күүбүм Аравыста чорасан

дөг-дир.

Ынчалза-даа оларның баскан изи балалбас, кыл-ган ижи хыралбас. Фро-дуга берген бөлөө олар-ның тылга турганнарын үндүрген күжү, төккен дери, дузалыкчы-дыр. Далайга дамды дуза.

Өлөт ЧИНИИТ, Тес-Хем кожуун.

Эх, оруктар...

ДОРААН-НА КӨСТҮ БЭЭР

Удуртукчу кижжи дээрге чүгүлгү удуртуп-башка-рылган ангыда, амьдырал-га болу киржир, бугу күштү мөңгөп шыдаар ужурул. Ындыг кижилер амьдыралда чаа чога-лыкчы чүдүлдери дегди, кижилериндэ назм-хари-ны айы-биле чугаа-лажып билир, эш-өөрүнү санал-оолай, шүгүм-чүдүлдери болгаш сүмө-лерин диннап үнелээри-биле чонунга хүндүк-келди боор чүве. Ындыг удуртукчуларны бо назымдыла хөйү-биле көрүп келген болгаш оларны аажок хүндүлээр мен.

"Тыва автоорук" эреле-линиң начальниги Сал-чак-оол Саана мидыг удуртукчуларын бирээи. Моон чижээрге Улуг-Хемни кежилдир көвүр-гүлөр болгаш чер-черде чартыган оруктар, улуг-бичи көвүрүлгелерин чежезин санаар боор, дыка-ла эки чүдүлөр

кылдынган. Ол ышкаш эртен чылын Каа-Хем кежилдир көвүрүңү кылгаш, кайы хире эки чүдүлү кылдып бергени чон чоргалал-биле чогаалажып турар. Бо дарга, шынап-ла, чоңу дээш кара кызыл ажил-дан чоруур удуртукчуңу бирээи.

Республиканың девис-кээриде шупту оруктар дел-дески эвес болуп турар. Оон чижээрге бис-тин Чеди-Хөл кожууну хамаарыштырып болур. Кызыл-Хову-Аксы — Актал аразында автоорукту кышкы үеде арылгап, дескалейн турганын оон орукка автомашиналыг чорууру дыка-ла түренчиг турду. Бо оруктарда үен-дэ айы-биле орук дем-дектери чедир кылдын-маан. Ылангы кышкы үеде орук демдектерин немей салыр ужурул турган.

Чеди-Хөл кожуунуң орук-септелге-тудуг учас-

тогунуң даргазы Алек-сандар Карпов кончук кош-как ажилдап турар. Моон мурунда удуртук ажил-ларга ажилдап чораш, анаа-ла хүн эрттирип орат. Көөрге-ле, хунуңу өбөдүңү хуу машина-зын муууп алган шаап ту-рар. Кывар-чаар мате-риалдар чок дээр эвес, бодунуң машиназыңга кара туразы-биле кудуп турар. Бистер хуу-даа, организацялар-даа чорачылар автоорукка чоораны дээш орук үндүрүп төлөп турар-ла болгай бис, мычангаш автоорук чамдык үелерде дыка таарымча чок бай-далга бисти таварышты-рып турар. Карпов ажил-да эгелээ соонда, авто-оруктуң нити ажаалдазы болгаш септелгези бак-сыраан.

Күскү үеде автоорукту дескалейн барганын кидирээш орук-биле аргы-жып кыштадыс. Авто-орукту ай саньыда аай-де-ди аштап-арылган, дес-ки-лээни дээш, кылган ажилды отчөдун ай са-вьында берип турар. Кы-вар-чаар материалдары ынаар үндүр бижип турар деп билип турар бис. Ажилды шын башкарып шыдаар, ажилыңа бер-динген кижилер орук черведе бар. А Карповту хуу машиназыңга кудуп орук септелге-тудуг учас-тогуңа келген безин-ве болгай. Бо талазы-биле Чеди-Хөл кожуунуң чаргыра даргазы кичээ-гейге айыл болза эки.

Моон мурунда орук-септелге-тудуг участо-гунуң даргазы В. Устугу-хөрем чок Кызыл-Хову-Аксы — Актал аразынын оруун хунуңу чыгы аш-тап-арылгап, дескалей турган. Чеди-Хөл кожуу-нун орук-септелге-тудуг участогуңуң даргазыңга орук, тыва-даа болза, орук талазы-биле тускай эрте-мин кижини ажилдадыр дидедим.

Орук кандыг турду-дыр, орук чериниң удуртукчу-зунуң ажилы оон дораан-на көстү бээр.

Максыр ДОО, Чеди-Хөл кожуун.

Үрелген салым-чол

ШИИТКЕЛДИ ҮНДҮРЗЕ-ДАА...

Сөөлгү үеде мөзү-шынар талазы-биле байдалымыс кудулап басып-ла олурар кижжи бүрүзү эскерип турар. Ылангы анык-өскөн ортузуңда байдал черле варыдап келди. Нияткелде эскерилеш-киинер, чаартылгалар-биле кады аныктарын аажы-чаны, мөзү-бүдүжү шуут эскерилген деп бол-тур. Арагалап, кады чурт-таан эжинге эскерилп, кы-дынчы маңаар, хүнне-жир, чарлыр чоруктар кө-вүдээни. Мындыг байдал-дарын түнеленде өг-бү-ле, акы-дунма, төрөл-дөрүл кижилер алгыжып, чокшуп, харын-даа өлүр-жүр турар чоруктар анаа-бир чүдүл апарганын кор-гунчу.

Чогум-на мындыг дил-денчиг таварылга мезиң огу-лум Игорь Борисович Тары-Сурунуң өг-бүлө-зүнге база болду. Оглумуң Айлан-биле өгүлгү каа-нымыс соонда, олар бир оолдуг болганнар. Ынчал-за-даа кижжи сагымы ыш-каш чүве кайда боор, ажи-төлүм амьдырал-чуртта-

газы эки-ле болзун деп йөрөп, күзөп чорумза-да, оларның чуртталгазын хөүвөйиң барган.

Кернинс чаны багай, үен-даан кижжи болган. Оглум-биле чурттап олур-ла, өске оолдар-биле ма-нап, сөөлүңде чазактың автобаазында чолаачы Сабис Сергеевич Сотпа-биле олгумга-даа, бистер-ге-даа билингир кылдыр кады чоруп турдулар. Оон түнеленде ол Сабис Сот-па дээрин мезиң кем-буруу чок, тонуг-томааның ог-лум — Игорь Тары-Сурун 1999 чылдың октярга 31-де чурттап олурган бажымын подьездизи-нин баарыңга каржы-дер-низи-биле өлүрүп кагды.

Ол өлүрер боорда, дезип турган оглумуң суруп тур-гаш, арныңче, мойнуңче, оң талакы өкпезиңче, баа-рыңче, иштиңче, өштүңче, оң талакы холуңчу чүзү-ңү, ийи дөңмээңче нити-зи-биле 12 катап бижек-биле шанычп тургаш, өлүргөн. Солагай талакы дөңмээниң, мойнуңчу улуг хан дамьларын чара

шашканыңдан оглум хөй хан чидиргеш, ол-ла че-ринге чок болган. Оглумуң оң талакы холуңчу адымың иштиңде кес-кен балыг база бар. Суд-эмчи экспертизаының түнелви-биле алырга, когаран кижжи камгала-нып тургаш, доңгуракты ушта тыртып алып дээш, орадажымшык үезинде алган кемдээшкин бооп турар.

Дириг кижжи черле чурт-таарын бодаар, ынчангаш багай оглум өлүрүкчүдөн сөөлгү тынжыга чедир камгалап, доңгураан-да болза ушта соп аар бо-дааны ол. А ол Сабис Сот-па дээрин боду ышкаш анык, чуртталганы чаа-ла эгелеп чораш кижини 12 катап бижек-биле шанычп өлүрүп кааш, чүү-даа болбаан ышкаш, бажымыңа баргаш, ханың хевин ваннага соп кааш, удуп чыдып алган бооп турар. Сөөлүңде милиция оон бажымың ханың сыртык болгаш матрацты, ваннада ханың дживс чүвүр

болгаш хөйөөни тыпкан.

Баштайгы өстөгө база суд үезинде Сабис Сотпа хамык бурууну өлгөн кижжи чүве ыттаар эвес дээш ышкаш, олгумчу чүүй каап, октябрь 31-де чо-лаачылар хүнүн байыр-лаш, эзирк чаны бар чыдырмыда, Игорь Тары-Сурун боду мезче халып, бажымче узун демир эгзе-биле соп, бдум аравыңче тептерге, карманыңга хөй өзөп турган бижэм уш-туп эккелгеш, чайып тур-ган мен деп өчээ.

А керним Айлаң: "Ол хүн кизи ажааган черге чорувуста, Игорь 2-3 хире дашка арага ишкен боор" деп, Сабис Сотпаны тынжызын, оон мурунда кыа-даа ужурашпаанын өчөөн. Сабис-даа, Айлаң-да бот-боттарын таныш-пас болган. А херек кырында ындыг эвес-ле болган. Ынчалза-даа Сабис Сотпа чолаачылар хүнүңде хой өвөөзүн, а В. М. Сан-чай, М. К. Дига оларның хой өвөөзи суд үезинде илэрээн. Ол ышкаш № 754

Тыва милицияның 75 чылынга

МЕНИ КАМГАЛААР

Конкурса

Араатаның дөриилер-ден Амы-тынын камгалап каар, Өштүүн эвес, "Өшкүм" эвес Өниүүн-дүр мен, шугадоң-дыр мен.

Шынап-ла, бо одургулар-да ышкаш, шагдаалар шак бо турган сарыг өртемчей-де амыр-тайын чурттап чоруур кижжи бурзуунуң камгалакчылары, шынчы өнүктери болур дээрзи маргыш чок. Ынчангаш чүвени билер угааныг кижилер сураглыг орус шүлүкчү Владимир Мая-ковскийниң "Мээң милиция мен камгалаар" деп шүлүүн болган-на-чок чугаалай кагалы, чор-гаар-лапы чоруурда ужур-ла бар болду ийин.

Уавас Тыва мили-цияның 75 чыл байралаы болур болгай. Ону кадыг а жыл-херектер-биле уткуур деп турар силер, Сергей Сидыкович? — деп Сут-Хөл кожуунуң иштиги херектер киди-зиңиң даргазы, милиция-ның подполковниги Сер-гей Ондарга ужурашкып айттырыгы салган мен.

— Тыва милицияның 75 чылы дээрге чүгүлгү шагдаа ажилдакчыларын эвес, бугу чонун байралаы болур. Ол төөгүлү байр-лалага Тываның бүгү шагдаа черлерин ажилдак-чылары-биле бир дөмей, бистиң коллектив шын-гыны-биле белеткенип турар. Хоойлу-дурүмү шыгырадыр, корум-чүрүм үрээшкин-биле де-миселди хун бүрдү күш-тедилер, чурттагыч чо-нуң ортузуңга профилак-тика ажилдарың чоргузар хемчеглерниң алган.

Шерагиткен спортчу өөредилгелерни удаа-ларга организаптап турар бис. Тываның милиция-ның 75 чылыга турсак-тааткан барымы зонаны иштиги-херектер орган-нарыңың бот-тывыңгыр уран чүдүлүг көрүлгө-зынне бистин коллектив багай эвес белеткенип, уран-талантыңың көрүс-көш, ушкү черни алгаш, шаныал-макталга четтисин. Шагдаа ажил-дакчыларың бот-ха-рысалганы шынгы-ралды, олардан негелдени шак бурзунда күш-тедилер. Ажы-биле чуга-лааларга, бистер кезээде дайыңчы белеткеде бис.

— Коллективтиң ожил-дакчыларын дугайын-да чугаалап көрүңөр.

— Бистин коллективте 42 кижжи чоңуң амыр-джын камгалап, берге ажил-херектерини кылып турарлар. Оларны иш-твенде дээди-даа, ортумак-даа эртемнилер бар. Шагдааларың аразында 5 херээжер өң кижилерден дудак чок эрестиг ажил-дал келгенер. Ылангыч үр үенин иштиңде үзүк-телиншик чок ажилдаа, иштик албангы майору Светлана Сийа-ооловна Монгушту аааа хамаа-рыштырып болур. Ол

паспорт салбырынч начальниги. Мергежилин тергини эки билер болгаш аныктарың дагынык-чызы, уран чүдүлүг, спорттуң янзы-бүрү хевир-лериниң, хөй-ниити ажил-дарың идеккейлиг киржикчи. Ол ышкаш Хөр-Тайга суурда участок төлээни милицияның ка-питаны хөй чылдарда ажилдап келген дуржул-галыг Кан-оол Байыр-оолович Сат ол суурда хөй-ниити организация-лары-биле харылаалыг ажилдап турарыңан сумуңуң девискээринде корум-чүрүм үрээшкин-нери өске суурлардан дээр болуп турар. Кожуун төү Суг-Аксы суурда иштиги херектер-ниң дежурный салбыры-нда анык сержант Отту-оол Сирин-оолович Ор-жак төлөттилерниң оду-руунда кирер. Кожуун девискээриңде 6 участок төлээлери чоңуң амыр-джын камгалап турар-лар. Иштиги херектер кидизинде 9 салбыр бар. Салбыр бурзуунуң ажил-дакчылары ээ-харыс-галыг ажилдап, ботта-рының хүлээлгезин беш салаа дег эки билерлер. Пенсияге дыштанып үнөң коочунарын со-луур шериткен чаа хала-жып келген анык оолдар-ның билег-мергежилин бедидер сурулга-биле тускай түр курстарга өөредип чорууп турар бис. Иштиги херектерни ажилчы составын эки-жидериче кичээгейин күштөдүргө.

Делегейде бугу дириг амытаның тергин мөргөн угаан-гыры кижилер-дир. Модерелдиг угааныг бол, сарымылдыг бол, Месилдөжин өлүрү бээр чөгөңгич-дир.

Бо одургуларын бо-ла бойд бээр мен. Угаан-сарымылдыг, мезяг баш-тыг кирезинде кижилер бо-ла месилдежи, ханың үүлгедилерни кылгылай бээр хомулчангы-дыр. Шеми-Аксының Шанчыг-Ужунга, Бора-Тайга девискээриңге болгалаан тайбың хамаатыларың амы-тыныңа четкилөөн дерзин өлүрүкчүлери истеп суруп тударыңа бистиң оолдарымыс эрс-дидеиң чоруун көргүс-көнөр. Ажыттымаан херектерин үе-шаңда ажилдап дээш сарыңгы, тынгыры ажилдарың күштөдүргөн. Мал оор-лаар чоруктар-биле дем-иселди шыгырадыр дээш Хемчик көвүрүңне бол-гаш өске-даа черлерде дежурны алаашкыны ээлгеч езугаар чорууп турар.

Аңгыс черниң чапсан богун аштаваска, Арбай, тарак четчиң үнимс, дужут бербес, Арагачы олчокторны кезетпеске, Амыр-дыштыг чурттал-ганы биске бербес.

Арагачыларың, нарко-маньяры хостуг салып,

Бистин бурунгаар хөг-жүлдээлиге, амыр-дыштыг чуртталгаваска шактык кадып чоруурларың, алыскы-чыккес кижилер-ни оруун дүй турар сорулганы ол. Кадык-бир амьдыралдың кидиңиш-кыны, болушкун болурга чүгүлгү шагдаа ажилдак-чыларың херээ дээр хөнд-ден уштуңу, хоойлу-га дүүшес үлгөдүлгө-биле демисел чорудары эре-жиге чурларыңды, кижжи бурзуунуң херээ дээрин утпаза чогуур деп, түн-неленде дарга айткан.

Сут-Хөл кожуунуң шагдааларын

Шүлүк, ырга алгаалыңар, Хоор чоннуң дыжы дээштиң, Холу дыргы акылдарлар.

Ондар БОРАШ, Сут-Аксы суур.

сула чаанайдыр болзувус-са, олар бажы-биле кылаш-тажып, биске амыр-дыш-тыг чуртталганы бербес болгай. Арагалаашкын болгаш алгоголизм-биле демиселди базым санында кылып чорудары — бистин кол сорулганы, ынчангаш олче кичээгейин угаан-дырган.

— Машина-техника-биле хандырылганар кадыгы? Бо дугайында каш сөстөн чугаалап берип көрүңөр, Сергей Сидыкович.

— Техника талазы-биле хандырылгавыс арай хирелиг. Эржирээни ийи машинаны үндүр бижээ. Чаа техника салып алып дээрге, ашка-төгөрүк чок. Ам чүгүлгү кара чакыс машиналы бис. Кожуунуң чакырга чери үе-үлөп реидилер чорудары, ма-шина-техника-биле дуза-лап турар. Чамдык кы-вар-чаар материалдар-биле база бергедежи бээр-ди. "Чудурун чүдүк алдыңче суккан эвес" деп үлгөч чугаа бар болгай. Ында-мында дувурээниң болу бээрге, амыр-хууда-даа машиналар-ыңызы ажилгаар ужурга таваргыр-дыр бис.

Кризистин, рыноктун берге үези турза-даа, Сут-Хөл кожуунуң иштиги херектер кидизиниң ажилдакчылары кидиң-даа бергелерге торулбайн, чоңуң херээ дээш кез-ээде дайынчы белет-кедеп деп чугаалап болур. Амьдырал-чуртталга нарымыдан, ашка-төгөр-кичедилер, материал-тех-никтин база кошказа-даа, боттарың дайынчы дагыраанга шак бүрү-зүнде аргы шынчызын, эвес-

Кыргызстар деп кымнарарыл, оларнын ие-чурту кайыыл?

Төөгүзүнүн дугайында

Ойнай-сылдай...

"БИСТИЦ — БИСТИЦ ЭВЕС... АЯС"

Бурун шагда бистиц эрааның 800 чылдык эгезинде Кыргыз күрүнө, оюң чурттакчылары Гобинич элзенинг делгемини Топ Азиянын ховуларынга чурттап турган. Кыргызстар-биле кожа-хелбээ, Орду-балык деп черге найысылдыгы (Орхон хем) уйгур чон, уйгурларнын каганнады деп аттыг күрүнелиг аңаа база чурттап чораан.

Чамдык авторлар содун, сеткүүлү арнарынга тываларнын төөгүзүнүң талазы-биле элээн хажыдышкынардык чүдүлдери бижип турар. Ол чүдүлдери кандыг-даа кижини номчуур болгай. Оларнын аразында бижээп чүдүлдүн алыс утказын эки-ле сайгарып билбес, ошу шын эвес билеп ап турар кижилер база бар-ла болгай. Чижээлээрге, бир солунда "Тываларнын өгбелери скифтер" деп бижээп, оон алыс ханы уктазын тодартаан. Ол скифтер кайы үеде, кандыг-кандыг черлерге чурттап чораанын биживей турар-дыр. Ук-ла шын алыс болза ол скифтер Тыва, Моол деовисээрзинге, Минусинск ховуларына чурттап чораан хей сангыч мал (чылгы) ажыдагыч чов болур. Скифтер ол деовискээрлерге хой-хөй-биле чурттап чораан-даа болза, үе-шаг талазы-биле шынга таарышкан. Скифтер ол оранга бистиц эрааның мурунуда 7-3 вектерде (чус чылдарда) чурттап чораан. Эскээр чугаалаарга, ол үеде чедир 2500—3000 чылдар эрткен. Ол үеде эне-човкшулажып турар бурунгу түрктүк үези (VI-VIII в.в.) бистиц эрааның 6-8 вектери. Ычангаш түрктүк биле скифтерини чурттап чораан үезининг кемчээли 2000 чыл ажып турар. Ындыг улг үенин иштинде бо оранга чеже-даа урсалга солукшкан. Ам бистер чүвениң милап шынны тодаратып, езулуг-ла тываларнын бурунгу өгбелерин дилеп көөрүн орадлажыны.

Бистиц эрааның 800 чылдык эгезинде Гобинич элзенинг ховуларына, Орхон хемнин чоогунга кыргызстар болгаш уйгурлар деп бичири, ыччалаа-даа шаа-биле күчүдүлү ийн күрүнелиг чону чурттап чораан (каганаттар).

Ол ийн күрүнелиг бирээзинге кыргызстар деп дайынзырак чон чурттап чораан. Олар бистиц эрааның 840 чылдыг Ажо каганга (ноялгга) баштапкан уйгурларнын күрүнелигине, оон төвү Орду-Балыкнын калдаан. Кыргызстарнын кол солугазы болза Топ Азияга биче күрүнелери кулдангаш, аңаа кыргыз каганнын тергинделин тургузар, дайын күчүзү-биле чурт деовискээрин калбартып сорулгалыг. Уйгурлар найысылалы камгалал тургаш, чурт деовискээринге оларнын калдаан. Дайын чорудулгазы барык-ла 20 чыл үргүлчүлүзүн. Ийн таланы кайызын-даа когаралы улуг. Чурт мырындай хоозуралга дүшкөн. Дайын болза кыргызстарнын тивилгези-биле төнгөн, ыччалаа-даа кыргызстар уйгурларнын чурттуу ээлеп ап шыдаван.

Чактырып калганга, оон алыс ханы уктазын тодартаан. Ол скифтер кайы үеде, кандыг-кандыг черлерге чурттап чораанын биживей турар-дыр. Ук-ла шын алыс болза ол скифтер Тыва, Моол деовисээрзинге, Минусинск ховуларына чурттап чораан хей сангыч мал (чылгы) ажыдагыч чов болур. Скифтер ол деовискээрлерге хой-хөй-биле чурттап чораан-даа болза, үе-шаг талазы-биле шынга таарышкан. Скифтер ол оранга бистиц эрааның мурунуда 7-3 вектерде (чус чылдарда) чурттап чораан. Эскээр чугаалаарга, ол үеде чедир 2500—3000 чылдар эрткен. Ол үеде эне-човкшулажып турар бурунгу түрктүк үези (VI-VIII в.в.) бистиц эрааның 6-8 вектери. Ычангаш түрктүк биле скифтерини чурттап чораан үезининг кемчээли 2000 чыл ажып турар. Ындыг улг үенин иштинде бо оранга чеже-даа урсалга солукшкан. Ам бистер чүвениң милап шынны тодаратып, езулуг-ла тываларнын бурунгу өгбелерин дилеп көөрүн орадлажыны.

Чактырып калганга, оон алыс ханы уктазын тодартаан. Ол скифтер кайы үеде, кандыг-кандыг черлерге чурттап чораанын биживей турар-дыр. Ук-ла шын алыс болза ол скифтер Тыва, Моол деовисээрзинге, Минусинск ховуларына чурттап чораан хей сангыч мал (чылгы) ажыдагыч чов болур. Скифтер ол деовискээрлерге хой-хөй-биле чурттап чораан-даа болза, үе-шаг талазы-биле шынга таарышкан. Скифтер ол оранга бистиц эрааның мурунуда 7-3 вектерде (чус чылдарда) чурттап чораан. Эскээр чугаалаарга, ол үеде чедир 2500—3000 чылдар эрткен. Ол үеде эне-човкшулажып турар бурунгу түрктүк үези (VI-VIII в.в.) бистиц эрааның 6-8 вектери. Ычангаш түрктүк биле скифтерини чурттап чораан үезининг кемчээли 2000 чыл ажып турар. Ындыг улг үенин иштинде бо оранга чеже-даа урсалга солукшкан. Ам бистер чүвениң милап шынны тодаратып, езулуг-ла тываларнын бурунгу өгбелерин дилеп көөрүн орадлажыны.

Оларнын калдаан. Кыргызстарнын кол солугазы болза Топ Азияга биче күрүнелери кулдангаш, аңаа кыргыз каганнын тергинделин тургузар, дайын күчүзү-биле чурт деовискээрин калбартып сорулгалыг. Уйгурлар найысылалы камгалал тургаш, чурт деовискээринге оларнын калдаан. Дайын чорудулгазы барык-ла 20 чыл үргүлчүлүзүн. Ийн таланы кайызын-даа когаралы улуг. Чурт мырындай хоозуралга дүшкөн. Дайын болза кыргызстарнын тивилгези-биле төнгөн, ыччалаа-даа кыргызстар уйгурларнын чурттуу ээлеп ап шыдаван.

Чайладыр-ла улуг-бичин хурештер сүрүп, шаңналдар чып чайлар" деп Аясты чектеп турлар бе?! Ийе, чектеп турлар ышкаш. А кажан холун доора суккаш, моолдарнын еези агараңнадыр шавылап, сыгыр карактарын япон күчүтөннери хевестен үндүр шыдап турда, "бистиц Аяс" джир, а кажан боттарынстың оолдарынстың аразына мол-дургажыгаштар дээзэлээн чедикше буга ышкаш карактар чоруп турда, "бистиц эвес" Аяс апаар мындыг бе? Кайын ам, хайыраатылар.

Тыва хурештин, тыва мөгениң сур-күчүзүн моолдарга депнеп чачыга берген бис. Арзылаң, Кудерек, Арбак-оглу ышкаш тоолчуругу мөгелер улуг Моолдун наадымына шүшүлдү деп таалаал-биле чугаалап, таалаал-биле дынап олурар-дыр бис. А чоокку эрткен үелерде кандыг ийик? Бо-ла кожа хелбээ аймактардан дөрт моол келген болза, дөртөлээ, сес моол келген болза, сеселээ шүглүл артып каар турду. Ам болап көөрге моолдарнын артык күштүңүде, оларнын артык аргалында-даа эвес, а ол үеде бистиң хей-адывистиң эмни эрттир кудулап, сүлде-сузувустун хөлдү эрттир бастына берген чораанында хиредир. Моол мөгө депнеп үнүп олурда-ла, тыва мөгө шагда-ла сагыжында "дужу берикен", "октадып каапкан" олурар. А ам тыва оолдарнын кижини бүүрү-ле моол мөгелерини мурун былаажып "амалаар", колдуу-ла октаар апаргандыр. Чоок аймактардан тыва мөгелерини октаар моолдар чок апаарга, төп аймактардан, Улан-Батордан бүгү Моолга шүглүл, ужурумеш чоруур "чаанар" чалап алгаш, эккээр апардылар. Биске мындыг бүүрүлди хурешти эгезинде-ле Аястың акмы Владимир Монгуш, оон соонда Аяс боду эжкелген.

Анаа кыры-биле чүгүртү көөрге-ле, хуреш биле нитилел амьдыралын идеологиянын аразында харылзааны чок ышкаш, а херек кырында "ийн чөвө-дир. Кижини бодол көөрге, Тываның "чаан" мөгези таанда мы ол бригада, салбыр дендиңди хурештерге ийиктажып чытпас-ла болгу дер... А бир эвес бодуңуң белек-үезинде "совет спортчу асык-шаднал сүрбес, ол чүгө бодуңуң чуртуңуң адын камгалап чоруур" деп өөредип турган. Ондар Сүүр-оол Наадымга шүглүл каарга, сонгаартан келген аалчылларына караан чап, шаңнал кылдыр бурун бодун дерик-херекселдериг аътты тывышкан

Мөөгүлөр

Кайы-бир үеден бээр Чокпелиг (мөөгүлүг дээни ол) деп адаттынып келеш, сөөлүңде колуңу төвү апарган Тоора-Хем суурдын Тожунуң чүк-чүтүнө чор бурунугу мөөгү дээр чүл-буру оңут, чүл-буру аттыг эидер-ле үнүп турар. Чамдык чылдарда асараткан дөг, хөйү-биле, чөсгайы-биле чымчык кижиниң кароон чүгүртүптер. Аргалардан сени "бо-ла олур ман" деп мөдөлөп орач коскулун мөөгүлөри савалал ап базыл чоруурга, солун болгаш магалып ийин!

Мөөгү, кат дээн кижилер суурлар чып ырак эвстен диленип басып турган болза, ам олар чаа-чаа чержерге чоруп турар. Чижээ, Адыр-Кажы сууруңуң чурттакчылары, өг-бүдөзи херезженер, анык кыстар бөлүк-бөлүк болуп алгаш, мурунуда четпей турганы аргаларже хонук-хонуу биле базытарын каш уңду көргөн мен. Орук-чирин берге черлерже трактор, машиналыг база чоруптарлар. Ол-ла чурттакчылардан мөөгүлөргө хандыкшыдыгы эрес-кежээ кижилер барын билер мен. Олар Зинаяда Намын, Чат Сялба, Тамара Салчак, Лузу Бараан (70 харлыг) болган оон уруу Татьяна, Татьяна Энчейбев, Татьяна Кол, Любовь Бараан болгаш оон-даа ескелер. Ындыгыларны кайымында суурдан хөйү адал болур. Олар моон сонгаар улум көүдээр билдигир.

Червис хайыразы

Чыла четтирип келдим, адаа өөрөгеним, чер чоруганың кончуг болгаш, чылды-на арга-арылдарже та чеже катп кырдым манаан. Ол-ла диленип-хараң чорааш, бо болугже көргөн-билгенимин дугайын боданып ора, база мөөгү дугайгы бижээп чүдүлдери номчаанын чылдып алганым бар болганда, мөөгүчүлөр, силерге чамдык сүмелерин бериксел орен.

Ирпиг САМБУ. Этнограф, төөгү эртемнөрүнүн кандидаты.

Боор чүвө. Чылгы, чаагай час мөөгүге делгем орукту аждар, мөөгүчү бодуңуң тывыш оруун чай, күске уламчылап чоруптар. Тываны кайы-даа булуңуңа ыңдыг болуңам деп йөрөң каар-дыр мен. Чоокчу ор анык чылдардын сактып орен. Ычан Тожуга тыва улус мөөгүнүң чөмгө ажылаарын эки билбес, олче соолуг сагым салбас турган болза, ам кожуңуңа улуг, бичини мөөгүчүнү суурлар санында хөйү санап болур апарган-дыр. Харын эр улус мөөгүңүң чөмгө арай туралыг эвес бооп турары сагышка аныч. Ашы-чөм ховар, өртээ аар, ачка-тогерик холга алдыр бергелээп бо үенин азын ханы боданышан, чөм куларнына мөөгү, кат аймаанын кайы хире ажыктын чон элээн биле берген чугаажок. Өг-бүдөзинге аш-чөм элек болуңуң дээш ким-на кызык болур, бойдузуңуң төлү болур ол кижээ чурттап турар черинин деовискээр бериңчеңиң харам чок хайыраалар. Эрткен инек чы-

гыңдык бо пар чылы дужуду-биле белең чылдып калбас-ла болуңу. Мөөгү, кат дээн кижилер суурлар чып ырак эвстен диленип басып турган болза, ам олар чаа-чаа чержерге чоруп турар. Чижээ, Адыр-Кажы сууруңуң чурттакчылары, өг-бүдөзи херезженер, анык кыстар бөлүк-бөлүк болуп алгаш, мурунуда четпей турганы аргаларже хонук-хонуу биле базытарын каш уңду көргөн мен. Орук-чирин берге черлерже трактор, машиналыг база чоруптарлар. Ол-ла чурттакчылардан мөөгүлөргө хандыкшыдыгы эрес-кежээ кижилер барын билер мен. Олар Зинаяда Намын, Чат Сялба, Тамара Салчак, Лузу Бараан (70 харлыг) болган оон уруу Татьяна, Татьяна Энчейбев, Татьяна Кол, Любовь Бараан болгаш оон-даа ескелер. Ындыгыларны кайымында суурдан хөйү адал болур. Олар моон сонгаар улум көүдээр билдигир.

Боор чүвө. Чылгы, чаагай час мөөгүге делгем орукту аждар, мөөгүчү бодуңуң тывыш оруун чай, күске уламчылап чоруптар. Тываны кайы-даа булуңуңа ыңдыг болуңам деп йөрөң каар-дыр мен. Чоокчу ор анык чылдардын сактып орен. Ычан Тожуга тыва улус мөөгүнүң чөмгө ажылаарын эки билбес, олче соолуг сагым салбас турган болза, ам кожуңуңа улуг, бичини мөөгүчүнү суурлар санында хөйү санап болур апарган-дыр. Харын эр улус мөөгүңуң чөмгө арай туралыг эвес бооп турары сагышка аныч. Ашы-чөм ховар, өртээ аар, ачка-тогерик холга алдыр бергелээп бо үенин азын ханы боданышан, чөм куларнына мөөгү, кат аймаанын кайы хире ажыктын чон элээн биле берген чугаажок. Өг-бүдөзинге аш-чөм элек болуңуң дээш ким-на кызык болур, бойдузуңуң төлү болур ол кижээ чурттап турар черинин деовискээр бериңчеңиң харам чок хайыраалар. Эрткен инек чы-

гыңдык бо пар чылы дужуду-биле белең чылдып калбас-ла болуңу. Мөөгү, кат дээн кижилер суурлар чып ырак эвстен диленип басып турган болза, ам олар чаа-чаа чержерге чоруп турар. Чижээ, Адыр-Кажы сууруңуң чурттакчылары, өг-бүдөзи херезженер, анык кыстар бөлүк-бөлүк болуп алгаш, мурунуда четпей турганы аргаларже хонук-хонуу биле базытарын каш уңду көргөн мен. Орук-чирин берге черлерже трактор, машиналыг база чоруптарлар. Ол-ла чурттакчылардан мөөгүлөргө хандыкшыдыгы эрес-кежээ кижилер барын билер мен. Олар Зинаяда Намын, Чат Сялба, Тамара Салчак, Лузу Бараан (70 харлыг) болган оон уруу Татьяна, Татьяна Энчейбев, Татьяна Кол, Любовь Бараан болгаш оон-даа ескелер. Ындыгыларны кайымында суурдан хөйү адал болур. Олар моон сонгаар улум көүдээр билдигир.

Чылым шаг-үе келгени-биле кады черивистиң хайыра-бериңчеңиң ажылдарын думчуңуңа көрүтүп алыңуң утпаран. Кижини — бойдуңуң төлү болгонда, бойдуңуң-биле кажан-даа быжыг харылазың чоруур ужурулуг.

Анаа кыры-биле чүгүртү көөрге-ле, хуреш биле нитилел амьдыралын идеологиянын аразында харылзааны чок ышкаш, а херек кырында "ийн чөвө-дир. Кижини бодол көөрге, Тываның "чаан" мөгези таанда мы ол бригада, салбыр дендиңди хурештерге ийиктажып чытпас-ла болгу дер... А бир эвес бодуңуң белек-үезинде "совет спортчу асык-шаднал сүрбес, ол чүгө бодуңуң чуртуңуң адын камгалап чоруур" деп өөредип турган. Ондар Сүүр-оол Наадымга шүглүл каарга, сонгаартан келген аалчылларына караан чап, шаңнал кылдыр бурун бодун дерик-херекселдериг аътты тывышкан

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ТОЖУНУ КӨРБЭЭН КИЖИ — ТЫВАНЫ КӨРБЭЭНИ ОЛ

Тожуда "Азас" туристичи базаа Силерни кай-гамчыч чараш бойдуңуң оранга дыштанып алырнык чалап тур!

Эш-өөрлүг, өг-бүдөлиг, ажы-төлдүг, чаас-каан-даа дыштанырның

БИР ХОНУКТА ӨРТЭЭ — 130 РУБЛЬ.

Бичини уруглар ЧИГИГДЕЛИГ, путевканы үш хонуктан эгелээш каш-даа хонуктуң садып ап болур.

"Азас" турбааза

ИЮНЬ 15-ТЕН

егелеп ажылдар. "Заря" өртээ бир талазыңче — 288 рубль.

Харылажык адрези: Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко, 25. тел: 3-86-07.

Туризм департаментини.